

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

вибіркових компонент освітньої програми

третього рівня вищої освіти

**за темою «Державно-правові доктрини у європейській юридичній
думці періоду буржуазних революцій XVII – XVIII ст.ст.»**

081 Право

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції:

- 1. Державно-правова концепція Г. Гроція.**
- 2. Правова доктрина в Англії часів революції 1640 – 1649 рр.**
- 3. Доктрина природного права Б. Спінози.**
- 4. Політико-правова концепція Дж. Локка.**

Література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ : ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Державно-правова концепція Г. Гроція.

В XVII в. у Західній Європі почалося революційне повалення станово-феодалного ладу. Від революції в Англії починається Новий час – історичний період, що замінив середньовіччя.

Ідеологічним прапором антифеодалних рухів у Голландії, Англії й в інших країнах було протестантство. На основі кальвінізму сформувався особливий тип особистості - носій нової протестантської етики, що пропонує особистий аскетизм, працьовитість і ділову чесність. Зосередившись у містах, кальвіністи, які об'єднувались релігією, спільністю інтересів і ділових зв'язків, прагнули звільнитися від гніту й зазіхань на їхнє життя й волю католицької церкви й дворянсько-монархічних держав. Першою країною, в якій відбулася революція, була Голландія (Нідерланди, Республіка З'єднаних провінцій). Друга буржуазна революція сталася в Англії (“Великий заколот” 1642-1649 р. і “Славна революція” 1688-1689 р.). Концептуальним гаслом і наслідком стали теорії природного права й суспільного договору, засновані на раціоналізмі.

Раціоналізм, тобто оцінка суспільних відносин з позицій “здорового розуму”, застосування до них правил логіки (типу: якщо всі люди рівні по природі, у чому зміст і виправдання станових привілеїв) були могутнім знаряддям критики феодальних відносин.

Соціальною основою революцій XVII в. були міщани (зростаюча буржуазія) і пригноблене феодалами селянство.

Класичним втіленням нового світогляду стала теорія природного права. Ця теорія оформилась у XVII в. і відразу ж набула широке поширення. Її ідейні джерела сходять до праць ранніх буржуазних мислителів, особливо до їхніх спроб побудувати політико-правову теорію на дослідженні природи й внутрішнього світу людини. Теорія природного права заснована на визнанні всіх людей рівними (від природи) і наділеними (природою же) природними прагненнями, розумом. Закони природи визначають приписи природного

права, якому повинне відповідати позитивне (позитивне, волеустановлене) право. Антифеодальний характер теорії природного права полягав в тім, що всі люди визнавалися рівними, і це (природна рівність людей) було зведено в обов'язковий принцип позитивного, тобто діючого, права.

Першим теоретиком школи природного права був нідерландський учений Гуго Гроцій (1583–1645 р.).

Нідерланди XVII в. являли собою найбільш розвинену країну того часу. У результаті успішної боротьби проти гніта іспанського короля й феодалів Нідерланди домоглися незалежності й створення республіки. Між групами городян і дворянства Нідерландів ішла боротьба за владу, нерідко у формі зіткнень кальвіністських сект. Взявши участь у цій боротьбі, Гроцій був засуджений прихильниками ворожого угруповання й емігрував у Францію. Там він написав знаменитий трактат «Про право війни й миру. Три книги» (1625 р.).

Ціль трактату – рішення актуальних проблем міжнародного права. Аналіз теоретичних проблем війни й миру зажадав рішення більше загальних питань про право, справедливість, їхніх джерелах, форм існування, методах вивчення. У результаті Гроцієм була розроблена політико-правова доктрина, заснована на новій методології, що містить оригінальні рішення ряду проблем загальної теорії права й держави, а також деякі радикальні для того часу програмні положення.

Вихідний пункт вчення Гроція – природа людини, соціальні якості людей. Гроцій розрізняє право природне й право волеустановлене.

Джерелом природного права є людський розум, у якому закладене прагнення до спокійного спілкування людини з іншими людьми. На цій основі Гроцій визначає приписи природного права (вимоги розуму), до яких відносить «як утримання від чужого майна, так і повернення отриманої чужої речі й відшкодування здобутої вигоди, обов'язок дотримання обіцянок, відшкодування збитку, заподіяного з власної вини, а також призначення людям заслуженого покарання».

Волеустановлене право (воно ділиться на людське і божественне) яке повинне відповідати приписам природного права.

Гроцій писав, що він не прагне зачіпати гарячі питання сучасності й майбутнього: «Воістину зізнаюся, що, говорячи про право, я відволікався думкою від усякого окремого факту, подібно математикам, які розглядають фігури, відволікаючись від тіл». Однак уже вихідна категорія його доктрини - поняття й зміст справедливості й природного права - розкривається через ті приватноправові інститути, втілення яких у законодавстві мало першорядну важливість для становлення громадянського суспільства й для буржуазії, що розвивається. «Суспільство, стверджував Гроцій, переслідує мету, щоб користування своїм надбанням було забезпечено кожному спільними силами й із загальної згоди». Тому справедливість як умова співжиття цілком складається в утриманні від зазіхань на чуже надбання.

Протиставлення Гроцієм вимог природного права нормам права волеустановленого з'явилося знаряддям критики феодального права й феодального ладу в цілому. Сам Гроцій ще не робив радикальних висновків з теорії природного права, але теоретичні основи для таких висновків, зроблених згодом ідеологами революційної буржуазії були закладені.

У працях Гроція нерідкі посилання на бога й святе писання, однак бог у його доктрині відверто залежить від законів природи: «Природне ж право настільки постійне, що не може бути змінено навіть самим богом... Подібно тому, як бог не може зробити, щоб двічі два не рівнялося чотирьом, так точно він не може зло по внутрішньому змісту перетворити в добро». Тому природному праву повинне відповідати не тільки людське, але й божественне волеустановлене право (тобто приписи релігії).

Коли існував природний стан – тоді не було ні держави, ні приватної власності. Розвиток людства, втрата їм первісної простоти, прагнення людей до спілкування, їхня здатність керуватися розумом спонукали їх укласти договір про державотворення.

Теорія договірної походження держави різко протистояла феодальним концепціям богоустановленості влади. «Спочатку люди об'єдналися в державу не по божественному велінню, але добровільно, переконавшись на досвіді в безсиллі окремих сімейств проти насильства, звідки веде своє походження влада».

Ідея договірної виникнення держави висловлювалася в історії політико-правової думки задовго до Гроція; у практиці середніх віків договори між феодалами, між феодалами й містами були формою, джерелом права, у тому числі й публічному праві. Але тільки у Гроція договір про державотворення розглядається як вихідне поняття теорії держави, як основа самої держави, що регламентує відносини влади й підкорення. Починаючи із Гроція майже всі теоретичні побудови XVII-XVIII вв., що пояснюють сутність, причини, способи державотворення, виходили із цієї посилки.

Державу Гроцій визначав як союз вільних людей, укладений заради дотримання права й загальної користі. Ознакою держави є верховна влада, до атрибутів якої Гроцій, подібно Бодену, відносив видання законів (в області як релігійної, так і світської), правосуддя, призначення посадових осіб і керівництво їхньою діяльністю, стягнення податків, питання війни й миру, підписання міжнародних договорів.

Першорядна увага до проблем міжнародного права вимагала спеціального дослідження питання про носія верховної влади, а тим самим про форми правління. Висновки Гроція в цій частині досить помірні. Кожна існуюча форма правління має своїм джерелом суспільний договір, вважав він, тому носієм суверенітету є особа, або група осіб, або збори або сполучення осіб і зборів, що володіють атрибутами верховної влади. Носії верховної влади представляють державу не тільки в міжнародних зв'язках, але й у відносинах із власним народом. При державотворенні народ міг обрати будь-яку форму правління, але, обравши її, народ повинен коритися правителям і не може без їхньої згоди змінити форму правління, тому що договори, відповідно до природного права, повинні виконуватися. Тому

Гроцій вважав правомірної будь-яку існуючу форму правління й заперечував право підданих пручатися хоча б і несправедливим приписам влади.

Однак у цю концепцію Гроцій вніс ряд істотних корективів. По-перше, народ може змінити спосіб правління, якщо це право (явно або неявно) залишено за ним суспільним договором або якщо договір розірвуть правителі держави. По-друге, за особливих обставин право народу перетворити державу впливає з істоти суспільного договору. До таких випадків відноситься той, коли “цар, перейнятий чисто ворожим духом, замишляє загибель усього народу”. Зокрема, зауважував Гроцій, явно маючи на увазі боротьбу Нідерландів проти гніта феодальної Іспанії, правомірний опір монархові, якщо заради благополуччя одного народу він задумає загибель іншого, щоб улаштувати там колонії.

Прогресивні також міжнародно-правові погляди Гроція. Головною причиною написання «Трьох книг про право війни й миру» було його прагнення довести, що під час війни глас закону не заглушається гуркотом зброї. Природне право зберігає свою дію й під час воєн, про що нерідко забували його сучасники: «Я був свідком такого неподобства на війні між християнами, що ганебно навіть для варварів, а саме: суцільно й поруч беруться до зброї по незначних приводах, а те й зовсім без усякого приводу, а раз почавши війну, не дотримують навіть божеських, не говорячи вже про людський, законів».

Гроцій засуджував агресивні, загарбницькі війни, вважав, що їхні ініціатори повинні нести відповідальність. Якщо ж війна почалася, то вона повинна вестися заради укладання миру й керуватися принципами природного права. Одним із принципів міжнародного права Гроцій вважав непорушність договорів між державами.

Книга Гроція вже в 1627 р. за розпорядженням папи була внесена в Індекс заборонених книг; проте за 30 наступного років вийшло більше 40 її різних видань. Розроблена Гроцієм теорія природного права й ідея суспільного договору одразу ж стали інтернаціональними; після Гроція

найбільшим їхнім теоретиком був англієць Т. Гоббс що робив, однак, з концепції суспільного договору висновки на захист абсолютизму й що вподібнював підданих рабам держави.).

2. Правова доктрина в Англії часів революції 1640 – 1649 рр.

У середині XVII в. відбулася революція в Англії. Для ідеології різних політичних угруповань, що виступали в роки революції (1642–1649 р.), характерне використання релігійних форм. Ідеологічним прапором революційних сил був кальвінізм у його різних різновидах. Одним з вимог революції була “чистка” англіканської церкви від залишків католицизму; тому супротивники короля називалися пуританами. Поряд з релігійними доводами ідеологи революції використовували положення теорії природного права, посилялися на природні права англійців; широке поширення одержала також ідея договірного походження державної влади.

У процесі розвитку революції виявилися розходження інтересів класів, що брали участь у ній, їхні різні уяви про цілі і завдання загальної боротьби проти феодального ладу, держави й права. Цим обумовлені розходження основних напрямків політико-правової ідеології, що виразилися переважно в програмних вимогах.

Теорія природного права в цілому відкидалася прихильниками короля, які посилялися на священне писання (“немає влади, крім як від бога”).

Серед захисників абсолютизму в період революції дуже складну позицію займав англійський філософ-матеріаліст Томас Гоббс (1588–1679 р.). Він написав ряд робіт, основна з них – «Левіафан, або матерія, форма й влада держави» (1651 р.).

Вчення про право й державу Гоббс прагнув перетворити в настільки ж точну науку, як геометрія, що “є матір'ю всіх природничих наук”. Математичний метод, за Гоббсом, вільний від суб'єктивних оцінок. Вчення про право й справедливість постійно оспорюється як пером, так і мечем, тим часом як вчення про лінії й фігури не підлягає суперечці, тому що не зачіпає інтереси людей, особливо владу імущих (якби теорема Піфагора суперечила

інтересам влади імущих, те всі книги по геометрії були б спалені). Однак намір Гоббса створити вільне від суб'єктивних оцінок правове вчення виявилось нездійсненим; при всій абстрактності самі вихідні позиції несли на собі чіткий відбиток бурхливої політичної боротьби в Англії тої епохи.

Гоббс будував своє вчення на вивченні природи й пристрастей людини. Думка Гоббса про ці пристрасті й природу вкрай песимістична: людям властиве суперництво (прагнення до наживи), недовіра (прагнення до безпеки), любов до слави (честолюбство). Ці пристрасті роблять людей ворогами: “людина людині – вовк” (*homo homini lupus est*). Тому в природному стані, де немає влади, що тримає людей у страху, вони перебувають в “стані війни всіх проти всіх” (*bellum omnia contra omnes*).

Певний вплив на вчення Гоббса вчинили й гострі класові зіткнення в громадянській війні: “Суперництво в добуванні багатств, почестей, командування або іншої влади, - писав Гоббс, - приведе до звад, ворожнечі й війни, тому що один конкурент іде до досягнення свого бажання шляхом убивства, підкорення, витиснення або відштовхування іншого”.

Згубність “стану війни всіх проти всіх” примушує людей шукати шлях до припинення природного стану; цей шлях указують природні закони, приписання розуму (по Гоббсу, природне право - воля робити все для самозбереження; природний закон - заборона робити те, що згубно для життя).

Природні закони говорять, що варто шукати миру; у цих цілях всім потрібно взаємно відмовитися від права на все; “люди повинні виконувати укладені ними угоди”.

Відмовляючись від природних прав (тобто волі робити все для самозбереження), люди переносять їх на державу, сутність якої Гоббс визначав як “єдину особу, відповідальну за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна велика кількість людей, для того щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як вона вважає за необхідне для їхнього миру й загального захисту”.

Держава - це великий Левіафан (біблійне чудовисько), штучна людина або земний бог; верховна влада - душа держави, судді й чиновники - суглоби, радники - пам'ять; закони - розум і воля, штучні ланцюги, прикріплені одним кінцем до вуст суверена, іншим - до вух підданих; нагороди й покарання - нерви, добробут громадян - сила, безпека народу - заняття, цивільний мир - здоров'я, смута - хвороба, цивільна війна - смерть.

Влада суверена абсолютна: йому належать право видання законів, контроль за їхнім дотриманням, установлення податків, призначення чиновників і суддів; навіть думки підданих підлеглі суверенові - правитель держави визначає, яка релігія або секта щира, а яка немає.

Гоббс, подібно Бодену, визнає тільки три форми держави. Він віддає перевагу необмеженій монархії (благо монарха тотожно благу держави, право спадкування надає державі штучну вічність життя й т.д.).

Те, що Гоббс писав про абсолютність державної влади, торкалось перш за все публічного, політичного права. Забезпечення миру й безпеки вимагає, покладання на підданих в галузі політичних відносин одних лише обов'язків, надання суверенові - тільки прав. Однак же в галузі приватноправових відносин підданим повинні надаватися широка правова ініціатива, система права, воля і їхніх гарантій.

Відсутність у підданих яких-небудь прав стосовно суверена тлумачиться Гоббсом як правова рівність осіб у їхніх взаємних відносинах. Гоббс не прихильник феодально-станового розподілу суспільства на привілейовані й непривілейовані. У відносинах між підданими суверен повинен забезпечити рівну для всіх справедливість ("принцип якої говорить, що не можна віднімати ні в кого того, що йому належить"), непорушність договорів, захист для кожного в суді, рівні податки. Одне із завдань державної влади - забезпечення тої власності, "яку люди придбали шляхом взаємних договорів замість відмови від універсального права". Приватна власність, є умовою співжиття, "необхідним засобом до миру".

Необмеженість влади й прав правителя держави не означає в концепції Гоббса апології абсолютизму континентального зразка з його становою нерівністю, загальною опікою й тотальною регламентацією. Гоббс призивав суверена заохочувати всякого роду промисли й всі галузі промисловості, але методи, що пропонувалися їм, далекі від політики протекціонізму.

У працях Гоббса міститься розуміння волі як права робити все те, що не заборонено законом: “Там, де суверен не наказав ніяких правил, підданий вільний робити або не робити відповідно до свого власного розсуду”. Ціль законів не в тім, щоб утримати від усяких дій, а в тім, щоб дати їм правильний напрямок. Закони подібні до огорож по краях дороги, тому зайвий закон шкідливий і не потрібний. Усе, що не заборонено й не запропоноване законом, надано розсуду підданих; такі “воля купувати й продавати й іншим способом укладати договори один з одним, вибирати своє місцеперебування, свою їжу, свій спосіб життя, наставляти своїх дітей за своїм розсудом і т.д.”. Міркуючи про відносини підданих між собою, Гоббс обґрунтовував ряд конкретних вимог в області права: рівний для всіх суд присяжних, гарантії права на захист, домірність покарання злочину й ін.

“Громадяни користуються тим більшою волею, чим більше справ закони залишають на їхній розсуд.., - писав Гоббс. - Громадяни ціпеніють, якщо не роблять нічого без прямого припису закону... Закони встановлені не для залякування, а для напрямку людських дій, подібно тому як природа поставила береги не для затримки течії ріки, а для того, щоб направляти його”. Подання про можливість і необхідність сполучення необмеженої влади суверена й цивільних прав підданих були властиві не тільки Гоббсу. Навіть у звертанні до підданим з ешафота Карл I заявив юрбі тих, що зібралися англійців: “Ваші вільності й воля полягають у наявності уряду, у тих законах, які щонайкраще забезпечують вам життя й схоронність майна. Це виникає не з участі в керуванні, що ніяк вам не слід. Підданий і государ - це зовсім різні поняття”. У наступні століття не було недоліку в

припущеннях, що основою громадянського суспільства (або його засновником) може й повинна бути авторитарна влада.

Особливість учення Гоббса в тім, що гарантією правопорядку й законності він уважав необмежену владу короля, з осудом поставився до громадянської війни, доглянувши в ній відродження пагубного стану “війни всіх проти всіх”. Оскільки ж така війна, за його теорією, впливала із загальної ворожості індивідів, Гоббс і виступав на захист “королівської всемогутності”. Що стосується песимістичних поглядів Гоббса на “природу людини” (люди злі) і заснованих на цьому висновків про необхідність держави, те аналогічні погляди й висновки були властиві ряду його сучасників, у тому числі М. Лютеру, якого, наскільки відомо, ніхто не дорікав в “реакційності політичних поглядів”.

Важливо відзначити, що, по Гоббсу, ціль держави (безпека індивідів) досяжна не тільки при абсолютній монархії: “Там, де відома форма правління вже встановилася, - писав він, - не доводиться міркувати про те, яка із трьох форм правління є найкращою, а завжди варто воліти, підтримувати й уважати найкращою існуючу”. Не випадково еволюція поглядів Гоббса завершилася визнанням нової влади (протекторату Кромвеля), що встановилася в Англії в результаті повалення монархії. Якщо держава розпалася, заявляв Гоббс, право монарха залишається, але обов'язки підданих знищуються; вони вправі шукати собі будь-якого захисника. Це положення Гоббс сформулював у вигляді одного із природних законів і адресував солдатам армії скинутого короля: “Солдат може шукати свого захисту там, де він найбільше сподівається одержати неї, і може законним чином віддати себе в підданство новому панові”.

Реакційні феодали Англії негативно ставилися до теорії Гоббса. Після реставрації Стюартів і смерті Гоббса його твори в Англії були заборонені.

3. Доктрина природного права Б. Спінози.

Видатним теоретиком природного права був голландський філософ-матеріаліст Бенедикт (Барух) Спіноза (1632 – 1677 рр.).

Життя й діяльність Спінози протікали в умовах різкого загострення нападок кальвіністського духівництва на республіканський уряд, спроб дворянства встановити монархію. Спіноза був сучасником революції в Англії. Гострі протиріччя епохи знайшли вираження в його ученні.

Політико-правове вчення Спінози пов'язане з його філософією, особливо з ідеєю строгої закономірності, причинної обумовленості всіх явищ природи.

Під природним правом Спіноза розумів необхідність, відповідно до якої існують і діють природа й кожна її частина. При цьому, що важливо для всього учення природне право ототожнювалося з «міццю» - здатністю будь-якої частини природи до самозбереження. Людина така ж частина природи, як і всяка інша; прагнення до самозбереження визначає всі його пристрасті, афекти, тобто стани тіла і їхнє усвідомлення. На пізнанні пристрастей (афектів) людей Спіноза прагнув побудувати своє вчення про право й державу.

Спіноза, слідом за Гроцієм і Гоббсом, вважав за необхідне “розглядати людські дії й потяги точно так само, як якби питання йшло про лінії, поверхні й тіла”. У його основній праці “Етика, доведена в геометричному порядку” 1675 р. філософські, етичні, правові й політичні поняття й категорії викладені у формі аксіом, лем, теорем, доказів. “Я постійно намагався не осміювати людських учинків, не засмучуватися ними й не клясти їх, а розуміти”.

Подібно Макіавеллі, Спіноза засуджував філософів і політичних теоретиків, які людей беруть не такими, які вони суть, а якими вони хотіли б їх бачити. Справжнє завдання політики, затверджував Спіноза, у тім, щоб вивести із самого ладу людської природи те, що щонайкраще погодиться із практикою.

Людина, писав Спіноза, по природі егоїстична й корислива: “Кожний захищає чужий інтерес лише остільки, оскільки думає тим самим усталити свій добробут”. Спіноза щиро засуджував погоню за наживою, ненаситну жадібність до грошей як божевілля, божевілля, яким піддана юрба, чернь.

Однак його політико-правове навчання будується на поданні, що користолюбство поряд з іншими афектами є вічною й незмінною рисою людської природи.

Як тільки “кожний з найбільшим жаром шукає своєї особистої користі, а за справедливими вважає ті закони, які необхідні для збереження й збільшення його надбання”, то політика повинна ґрунтуватися на тому, що умовою досягнення загального добра є забезпечення приватної власності. Не дивно, що при такому погляді на природу людини Спіноза визнав за необхідне на самому початку “Політичного трактату” (1675 р.) заявити про нездійсненність Утопії Томаса Мора.

Погляди Спінози на державу відчули сильний вплив Гоббса; діаметральна протилежність програмних положень (Гоббс - прихильник абсолютної монархії, Спіноза - демократ) при спільності методологічних основ їхніх концепцій виникли ряд розбіжностей у рішенні проблем теорії. Найбільш істотна з них - ототожнення Спінозою природного права з “міццю”, спроба послідовно провести в концепції це своєрідне розуміння природного права.

Раз природний стан - це “стан боротьби всіх проти всіх”, він навряд чи коли-небудь існував взагалі (інакше як люди могли вижити) до того ж він не міг існувати ще й з тієї причини, що люди зв'язані поділом праці.

Спіноза - прихильник ідеї суспільного договору, але ця ідея розуміється їм досить своєрідно. Необхідність держави й законів обумовлена природною причиною - протиріччям між пристрастями й розумом людей. Людина тільки тоді вільна й могутня, коли керується розумом; однак більшість людей (юрба) не таке - люди одержимі пасивними афектами, що спонукують до нерозумних учинків. Саме цим викликана необхідність права й держави: “Якби люди від природи так були створені, що вони нічого не бажали б, крім того, на що їм указує щирий розум, - писав Спіноза, - то суспільство, звичайно, не бідувало б ні в яких законах... Але людська природа влаштована зовсім інакше. Кожна людина прагне до своєї користі,

до вигоди, але більшість керується своєю думкою, захопленням, а не розумом, не зважає на майбутнє. Тому жодне суспільство не може існувати без влади й сили, а отже, і без законів, що зменшують і стримують пристрасті й неприборкані пориви людей”. Закони, забезпечені заохоченням або покаранням, необхідні для того, щоб підкорити розуму пристрасті, щоб “стримати юрбу, точно кінь вуздою, наскільки це можливо”.

Судження Спінози про право й закон ґрунтуються на властивому раціоналізму висновку про волю як підпорядкуванні рівному для всіх розумному закону.

Тільки закон, забезпечений примусом, з'єднує людей у суспільство й призначений для того, щоб приборкувати афекти й дурні пристрасті, у ньому повинен бути втілений щирий розум, завжди спрямований на загальне добро. Як домогтися цього? Створення законів не може бути довірено монархам, сановникам і взагалі окремим особам, примхи яких у силу слабості людської природи (перевага пасивних афектів) неминуче візьмуть гору над розумом.

Щоб закон був розумний, він повинен бути прийнятий великими зборами людей. Афекти строго індивідуальні, пристрасті у всіх різні, частки інтереси суперечливі - все це в досить численних зборах стримується, і в результаті загальним залишається тільки розумний початок. Розумність законів і загальна воля забезпечені тільки там, де закони приймає численні збори, воля якого “визначається не стільки примхою, скільки розумом, тому що дурні афекти тягнуть людей нарізно, і єдність може встановитися лише остільки, оскільки люди прагнуть до шляхетного або принаймні до того, що здається таким”.

При такому підході розумною і найбільш могутньою, міцною державою визнавалася республіка, особливо демократична. “У демократичній державі, – писав Спіноза, – менш слід боятися безглуздостей, тому що майже неможливо, щоб більшість зборів, якщо вони великі, зійшлися на *одній* безглузді”.

Спіноза засуджував абсолютну монархію. На противагу Гоббсу стверджував, що природне право не втрачає своєї сили в громадському стані. Держава, як і будь-яка частина природи, підкорена природної закономірності, і його право тотожно його силі, фактичній здатності веліти підданими. Ця здатність, а тим самим і право (влада) держави далеко не безмежні. Влада держави має границі.

До права держави не може ставитися те, до чого держава не в змозі спонукати підданих нагородами або покараннями. Це стосується здатності судження. Оскільки влада не має фактичної здатності, можливості змусити людей думати або говорити те, що завгодно державі, вона не має на це й права.

Обґрунтуванню волі совісті, науки, думок, слова присвячений “Богословсько-політичний трактат” (1670 р.), де Спіноза доводив, що ніхто не може перенести на іншого своє природне право або свою здатність вільно міркувати й судити про яких би те не було речах, і ніхто не може бути примушений до цього.

Границя державної влади у тім, що вона не повинна робити дій, що підривають її авторитет або викликають обурення підданих. Спіноза розвиває думки Макіавеллі про соціально-психологічні основи влади, про страх і любов підданих як опорі уряду, про ненависть і презирство - причині виступів проти нього.

Оскільки прагнення до самозбереження повинне бути властиве державі, як і будь-якої частини природи, “до права держави менш ставиться те, чим обурюється більшість.., тому що право держави визначається загальною міццю народу, те безсумнівно, що міць і право держави зменшуються остільки, оскільки воно саме дає приводи значному числу осіб до змови”.

Своєрідність ідеї суспільного договору в концепції Спінози в тім, що суспільний договір, що складається в перенесенні сил (моці, права) кожного на суспільство, тобто держава, розглядається, скоріше, не як факт древньої

історії, а як відношення, що постійно існує між підданими й верховною владою. Між ними існує щось начебто рівновага сил, порушувати яку небезпечно. До права держави не відносяться дії, що підривають її здатність керувати підданими; загальне обурення може покласти кінець “суспільній угоді”, перетворити громадянський стан у стан ворожості.

В остаточному підсумку всі проблеми політики й права зводилися Спінозою до початкового пункту: як, виходячи із властивостей людської природи, організувати саму державу, щоб всі, і правителі, і керовані, діяли відповідно до загального блага, хочуть вони цього чи ні, тобто щоб усе примушувалися (чи добровільно або під тиском сили або необхідності) жили за приписом розуму? Завдання вирішується, “якщо справи верховної влади будуть упорядковані таким чином, що ніщо, що має відношення до загального добра, не надавалося б безумовно чиєї совісності”.

Спіноза рішуче відкидав абсолютну монархію: монарх, сили якого недостатньо для втримання підданих у підпорядкуванні, оточує себе знаттю, будує своїм підданим підступи, боїться їх більше, ніж зовнішніх ворогів, закони виражають примхи правлячої верхівки, правління рішуче нерозумно, вороже загальному добру.

Спіноза вважав можливої обмежену монархію, у якій державою управляє представницька установа, а також аристократичну республіку, але обидві ці форми він бачив такими державами, у яких потрібні спеціальні міри, що попереджають тиранію й гноблення.

Єдино абсолютна держава, могутня, що опирається на згоду підданих, правлячи ними за допомогою тільки розумних законів, що забезпечує волю, рівність, загальне добро, - це демократія, “народна форма верховної влади”.

Особливість демократії в тім, що влада й закони не протистоять народу й не суперечать його волі. Народ, незалежно від того, чи будуть у такому суспільстві закони множитися або зменшуватися, перебуває однаково вільним, тому що він діє не внаслідок авторитету іншої особи, але по своїй власній згоді.

Як і Макіавеллі, Спіноза захищав народ від нападок тих, “хто пороки, властиві всім смертним, приписує одному тільки простолюду”.

Простий народ, посиляючись на його нецтво, завзято відстороняють від державних справ (а його нецтво в цих справах тим і обумовлено, що з них роблять “державну таємницю”), нітрохи не гірше знаті. Природа у всіх та сама. Вся різниця в тім, що знать маскує свої пороки “пишністю, розкішшю, марнотратством, якоюсь погодженістю пороків, ученим нецтвом і добірністю розпустити”. Саме привілейоване положення знаті робить її гордовитою й розвиває в неї інші пороки, які в меншому ступені властиві простолюду.

Демократія, вважав Спіноза, у найбільшій мірі здатна веліти підданими й не має потреби їх побоюватися, оскільки устрій держави забезпечує розумність законів, а тим самим волю як підпорядкування усвідомленої необхідності. “Тільки той вільний, хто, не кривлячи душею, живе, керуючись одним розумом”.

Розумність законів у демократії забезпечується тим, що вони приймаються численними зборами, у якому нівелюються суперечливі пристрасті.

При державотворенні люди “домовилися, щоб силу рішення мало те, що одержало більшість голосів”. Підпорядкування цьому первісному рішення забезпечує загальну рівність і волю. Демократична держава найбільше природно наближається до волі, що природа надає кожному, тому що в ній кожний переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє праве голосу, але на більшу частину всього суспільства, одиницю якого він становить. І на цій підставі всі перебувають рівними, як колись у природному стані.

Концепція Спінози - перше в ідеології Нового часу теоретичне обґрунтування демократії.

Політико-правове учення Спінози було також певним кроком до збагнення сутності держави й права. Його прагнення звільнити теорію

політики від моралізування, привнесення суб'єктивних оцінок визначило ототожнення сили й права, законів природи. Стосовно до політики таке ототожнення в концепціях Спінози стало засобом обґрунтування “границь державної влади”, прогресивних політико-правових програмних вимог.

Уявлення про силу як основу права було певним виходом за рамки чисто раціоналістичних схем, орієнтувало теоретичний пошук основ і законів розвитку права й держави на відносини, що лежать за межами договорів, угод, волевиявлень окремих і багатьох осіб, намічало шлях поглиблення пошуків у теорії права й держави.

4. Політико-правова концепція Дж. Локка.

Проголошена в Англії після страти короля республіка проіснувала до реставрації монархії в 1660 р. Реакційна політика Стюартів викликала широке невдоволення. В 1688 р. Стюарти були скинуті; в 1689 р. був прийнятий “Білль про права”, що закріплювало державно-правові гарантії законності й правопорядку. Переворот 1688 р., що увійшов в історію за назвою “Славна революція”, оформив становлення в Англії конституційної монархії.

Політико-правові підсумки “Славної революції” одержали теоретичне обґрунтування в працях англійського філософа Джона Локка (1632–1704 р.).

У добутку “Два трактати про правління” (1690 р.; в інших перекладах - “Два трактати про державне правління”, “Два трактати про уряд”) Локк піддав критиці теологічно-патріархальну теорію й виклав свою концепцію природного права. Концепція Локка підбивала підсумок попередньому розвитку політико-правової ідеології в області методології й змісту теорії природного права, а програмні положення його доктрини містили найважливіші державно-правові принципи громадянського суспільства.

Як і інші теоретики природно-правової школи, Локк виходить із уяви про “природний стан”. Важлива особливість учення Локка в тому, що він обґрунтовує ідею прав і воль людини, що існують у додержавному стані. Природний стан, за Локком, - “стан повної волі відносно дій і розпорядження

своїм майном і особистістю”, “стан рівності, при якому всяка влада й усяке право є взаємними, ніхто не має більше іншого”.

До природних прав відноситься власність, що трактувалося широко: як право на власну особистість (індивідуальність), на свої дії, на свою працю і її результати. Саме праця, за Локком, відокремлює “моє”, “твоє” від загальної власності; власність - щось, нерозривно пов'язане з особистістю: “Те, що людина витягла із предметів, створених і наданих ній природою, він злив зі своєю працею, із чимось таким, що йому невід'ємне належить і тим самим робить це своєю власністю”.

Обґрунтування приватної власності направлялося як проти зрівняльних теорій (як тільки люди не рівні по працьовитості, здатностям, ощадливості - власність не може бути рівної), так і ще більше проти феодальної сваволі, зазіхань абсолютної монархії на майно підданих (довільні податки, побори, конфіскації).

У природному стані, міркував Локк, усі рівні, вільні, мають власність (з появою грошей вона стала нерівної); в основному це - стан миру й доброзичливості. Закон природи, затверджував Локк, пропонує мир і безпеку. Однак будь-який закон має потребу в гарантіях. Закон природи, що пропонує мир і безпеку, був би марний, якби ніхто не мав владу охороняти цей закон, приборкуючи його порушників. Те ж і природних прав людей - кожний має владу охороняти “свою власність, тобто своє життя, волю й майно”.

Природні закони, як і всякі інші, стверджував Локк, забезпечуються покаранням порушників закону в такому ступені, у який це може перешкодити його порушенню. Однієї з найважливіших гарантій закону й законності Локк уважав неминучість покарання. У природному стані ці гарантії недостатньо надійні, тому що неупорядковане використання кожним своєї влади карати порушників за законом природи, може або карати надмірно суворо, а може залишати порушення безкарним. До того ж відбувалися суперечки через розуміння й тлумачення конкретного змісту

природних законів, тому що “закон природи не є писаним законом і його ніде не можна знайти, крім як у розумах людей”.

Для створення гарантій природних прав і законів, вважав Локк, люди відмовилися від права самотійно забезпечувати ці права й закони. У результаті суспільної угоди гарантом природних прав і воľ стала держава, що має право видавати закони, визначені санкціями, використовувати сили суспільства для застосування цих законів, а також відати відносинами з іншими державами.

У душі юридичного світогляду Локк міркував про підстави поширення влади на тих, хто не брав участь у укладанні первісної угоди (діти й іноземці), про право народу переглянути первісну угоду у випадку тиранічного правління, порушення природних прав або їхніх гарантій. Найбільш важливі ті положення теорії Локка, у яких категорії природного права з'єднуються з теоретично осмисленим досвідом англійської буржуазної революції.

Оскільки, за Локком, держава створена для гарантії природних прав (воля, рівність, власність) і законів (мир і безпека), вона не повинне зазіхати на ці права, повинне бути організована так, щоб природні права були надійно гарантовані. Головна небезпека для природних прав і законів виникає із привілеїв, особливо із привілеїв носіїв владних повноважень. “Воля людей в умовах існування системи правління, - підкреслював Локк, - полягає в тім, щоб жити відповідно до постійного закону, загальним для кожного в цьому суспільстві й установленим законодавчою владою, створеної в ньому; це воля відповідає моєму власному бажанню у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, і не бути залежним від непостійної, невизначеної, невідомої самовладної волі іншої людини”.

Відповідно до теорії Локка, абсолютна монархія - один з випадків вилучення носія влади з-під влади законів. Вона суперечить суспільному договору вже з тієї причини, що суть останнього у встановленні людьми рівного для всіх суду й закону, а над абсолютним монархом судді взагалі

немає, він сам суддя у власних справах, що, звичайно ж, суперечить природному праву й закону. Абсолютна монархія - завжди тиранія, тому що немає ніяких гарантій природних прав. Взагалі ж, коли хтось вилучений з-під влади законів, має привілеї, люди починають думати, що вони перебувають стосовно такої людини в природному стані, оскільки ніхто крім них самих не може захистити їхні права від можливих зазіхань із боку привілейованого. Звідси - одне з основних положень теорії Локка: "Ні для однієї людини, що перебуває в громадянському суспільстві, не може бути зроблене виключення із законів цього суспільства".

Межі влади держави при всіх формах правління - природні права підданих. Державна влада, писав Локк, не може брати на себе право веліти за допомогою довільних деспотичних указів, навпаки, вона зобов'язана відправляти правосуддя й визначати права підданого за допомогою проголошених постійних законів і відомих, уповноважених на те суддів. Влада не може позбавити якої-небудь людини частини його власності без його згоди. Локк уважав правомірним і необхідним повстання народу проти тиранічної влади, що зазіхає на природні права й волю народу. Але головне в тім, щоб організація самої влади надійно гарантувала права й волі від сваволі й беззаконня. Звідси виникає теоретично обґрунтована Локком концепція поділу влади, що відтворює ряд ідей періоду англійської революції.

Гарантія й втілення волі - рівний для всіх, загальнообов'язковий, непорушний і постійний закон. Законодавча влада є вищою владою в державі, вона заснована на згоді й довірі підданих. Локк - прихильник представницької системи, прийняття законів представницькою установою, що обирається народом і відповідальна перед ним, тому що народу завжди належить верховна влада відстороняти або змінювати склад законодавчого органа, коли народ бачить, що законодавча влада діє всупереч її довірі. До законодавчої влади Локк відносив також діяльність уповноважених на те суддів; у цьому позначилася особливість англійського права, одним із джерел якого є судова практика.

Законодавча й виконавча влади не повинні перебувати в одних руках, міркував Локк, у противному випадку носії влади можуть приймати вигідні тільки для них закони й виконувати їх, робити для себе вилучення із загальних законів і інших способів використовувати політичні привілеї у своїх приватних інтересах, шкодити загальному добру, миру й безпеці, природним правам підданих.

Тому орган, що здійснює законодавчу владу, не повинен засідати постійно - занадто велика спокуса для депутатів узурпувати владу цілком, створити для себе привілеї, правити тиранічно. До того ж прийняти закон - недовга справа; законодавчий орган, що постійно засідає, небезпечний для стабільності законів; певні права депутатів, дані їм на час засідання парламенту, не повинні перетворюватися в привілеї, що виводять їх з-під влади законів. У цих міркуваннях Локка, аналогічних деяким ідеям левеллерів, був виражений досвід часів революції, осуд спроб “Довгого парламенту” зосередити у своїх руках всю повноту влади в інтересах тільки якої-небудь із політичних угруповань.

Не менш небезпечно, заявляв Локк, наділення законодавчою владою монарха й уряду - їхні політичні привілеї неминуче направляються проти природних прав підданих. Законодавча влада - вища влада в тім відношенні, що закони строго обов'язкові для уряду, чиновників і суддів. Монарх - глава виконавчої влади - має так звані прерогативи - право розпускати й скликати парламент, право вето, право законодавчої ініціативи, навіть право в інтересах загального добра вдосконалювати виборчу систему для більше рівного й пропорційного представництва.

Але діяльність монарха й уряду повинна бути строго підзаконною, причому монарх не повинен перешкоджати регулярним скликанням парламенту. Одним з окремих випадків тиранічного правління, що дав народу право на повстання, Локк називає взятий з англійської історії приклад, коли виконавча влада перешкоджала скликанню й роботі законодавчого органа.

Ідею поділу влади Локк теоретично обґрунтовував такими рисами природи людини, як здатність розуму створювати загальні правила й керуватися ними (звідси *законодавча* влада), здатність самостійно виконувати ці рішення, додавати загальні правила до конкретних ситуацій (звідси суд, *виконавча* влада), нарешті, здатність визначати свої відносини з іншими людьми (цим обумовлюється так звана *союзна*, або *федеративна*, влада, що відає міжнародними відносинами). Разом з тим зі слабості людської природи, схильності до спокус теоретично виводилася необхідність спеціальних гарантій законності й прав громадян (у тому числі поділу влади, неприпустимості політичних привілеїв).

Теорія поділу влади відбивала досвід англійської революції і її підсумки.

Правове і політичне учення Локка дуже вплинуло на наступний розвиток політичної ідеології. Особливо широке поширення мала теорія природних невідчужуваних прав людини, використана Джефферсоном і іншими теоретиками американської революції й, що увійшла потім у французьку Декларацію прав людини й громадянина 1789 р. Великий вплив на розвиток державно-правової ідеології й конституцій зробила також теорія поділу влади, що слідом за Локком розвивали Монтеск'є й інші теоретики.

Обґрунтування природних прав, що виражали основні вимоги буржуазії в області права (воля, рівність, власність), принесло Локкові славу засновника лібералізму; дослідження гарантій цих прав, їхнього захисту від сваволі влади, обґрунтування поділу влади ставить його в перші ряди теоретиків парламентаризму; нарешті, прагнення обмежити діяльність держави охоронними функціями кладе початок ідеям правової держави.

Ряд ідей Локка виходив далеко за рамки обґрунтування й захисту тільки буржуазних інтересів. Уже поняття трудової власності давало логічні обґрунтування для протилежних поглядів: від апологетичного погляду на будь-яку власність як на “продукт праці й ощадливості” до радикальної вимоги надання права власності тільки тим, хто цю власність створює й

збільшує (останній мотив пізніше часто звучав в егалітарних і соціалістичних теоріях). Розроблена Локком теорія поділу влади справедлива до обґрунтування захисту не тільки буржуазного правопорядку, але й взагалі громадянського суспільства від сваволі всякої авторитарної влади.

Гуманістичний зміст політико-правового навчання Локка найбільше виражений в концепції природних прав людини. Це учення згодом критикувалося за те, що Локк назвав мало прав і не порушував питання про їхні матеріальні гарантії. Однак в XVII в. Важливіше за все було домогтися визнання природних прав особистості, які до того заперечувалися й зневажалися феодално-абсолютистськими державами. Створена Локком концепція прав людини на свободу, рівність і власність, що не залежать від держави, розвивалася й доповнювалася в наступні століття, коли істотно поповнився перелік “формальних” прав і воľ правами й волями соціальними, які, однак, практично нездійсненні без них хоча б спочатку й формального, але фундаментально-генетичної підстави.

Головним підсумком XVII в. В правовій ідеології Західної Європи стало формування теорії природного права, що виразила основні принципи громадянського суспільства. У теорії природного права одержали розвиток ідеї XVI в. про природу людини, його пристрасі і розум, як про основу й рушійні сили політики. Істотне досягнення й основа теорії природного права XVII в. - ідея загальної природної рівності людей. Уперше в багатовіковій історії людства було висунуто й широко обґрунтоване тезу про загальну правову рівність людей незалежно від їхнього соціального стану й походження. Цим теорія природного права Нового часу істотно відрізнялася від ідей “права природи” античних філософів і політичних мислителів.